

Литература

1. *Бобылев, С. Н., Ходжаев, А. Ш.* Экономика природопользования. — М.: ИНФРА-М, 2010. — 91 с.
2. *Злотников, А. Г.* Демографическое измерение современной Беларуси. — Минск: ИООО «Право и экономика», 2006. — 84 с.
3. Лес. Человек. Чернобыль. Лесные экосистемы после аварии на Чернобыльской АЭС: состояние, прогноз, реакция населения, пути реабилитации / Под редакцией Ипатьева В.А. — Гомель, 1999. — 71 с.
4. Национальная стратегия устойчивого развития Республики Беларусь. — Минск, 2003. — 232 с.
5. *Неверов А. В.* Устойчивое природопользование: сущность, концепция, механизм реализации / А.В.Неверов, И.П. Дервяго. — Минск: БГТУ, 2005. — 174 с.
6. *Шимова, О.С.* Регулирование экологической сферы: опыт и проблемы совершенствования // Финансы, учет, аудит. — 1995. — № 1. — С. 37—40.

Стаття подана до редакції 10.10.2011

УДК 330.101:332.01

М. М. Костриця, канд. екон. наук, доц.,
А. Л. Северенчук, старш. викл., кафедра економічної теорії,
Житомирського державного технологічного університету

РЕГІОНАЛЬНІ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ЕВОЛЮЦІЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

АНОТАЦІЯ. У статті розглянуто еволюцію методології регіональних еколого-економічних досліджень. На основі вивчення теоретичних підходів схарактеризовано інструменти управління еколого-економічним розвитком регіонів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: еколого-економічні дослідження, системний підхід, синергетика, просторове планування, еволюція.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматривается эволюция методологии региональных эколого-экономических исследований. На основе изучения теоретических подходов приводится характеристика инструментов управления эколого-экономическим развитием регионов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: эколого-экономические исследования, системный подход, синергетика, пространственное развитие, эволюция.

ANNOTATION. The evolution of the methodology of regional ecological and economic research is considered in the article. The tools of

the environmental and economic development of regions are characterized on the basis of theoretical approaches.

KEY WORDS: ecological and economic research, systems thinking, synergetics, spatial planning, evolution.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими завданнями. Регіональні еколого-економічні дослідження в Україні є гостро актуальними, оскільки має місце значна диференціація рівнів розвитку окремих регіонів з тенденцією до посилення. Так, у 2008 р. співвідношення між максимальним (м. Київ — 300,5 % до середнього по Україні) та мінімальним (Тернопільська область — 47,3 %) показником валового регіонального продукту на одну особу складало 6,4 разу або 253,2 відсоткових пункти. Тільки в 6 регіонах України, що характеризуються як лідери (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Полтавська області та м. Київ), ВРП на одну особу перевищував середній у державі. Однак, ще у середині 1990-х років таких регіонів, валова додана вартість на одну особу яких була вищою за середній по країні показник, було 10. Разом з тим, в індустріально розвинених регіонах спостерігається найскладніша екологічна та демографічна ситуація [3].

Регіональні дослідження мають на меті формування теоретичного підґрунтя для розробки ефективних методів управління розвитком країни як цілісної системи регіонів, розробки регіональної політики. Виходячи із обставин сьогодення, метою регіональної політики в Україні є подолання глибинних регіональних диспропорцій та пошук пріоритетних напрямків всебічного використання потенціалу конкретних регіонів країни.

Формування теоретичного знання регіональної науки доцільно розглянути крізь призму історії загального розвитку наукового пізнання світу, а також з'ясувати:

— як змінюється методологія регіональної науки?

— які практичні рекомендації висуваються в рамках відповідних історичних типів розвитку наукового знання, зокрема рекомендації щодо просторового управління еколого-економічними процесами на регіональному рівні?

Аналіз останніх публікацій. Проблематика регіональних та еколого-економічних досліджень постійно перебуває у центрі уваги науковців. Вагомий внесок у розвиток теорії і практики належить таким зарубіжним і вітчизняним дослідникам, як М. Портер, А. Гранберг, В. Поповкін, М. Долішній, В. Захарченко, З. Герасимчук, Н. Павліха та багато ін. Водночас динамічні зміни у використанні інструментів просторового планування і

розвитку регіональних систем, а також тенденції до міждисциплінарності процесу наукового пізнання потребують чіткішого розуміння еволюції методологічних підходів щодо вивчення даної проблеми.

Метою статті є дослідження еволюції методологічних підходів до вивчення еколого-економічних проблем на регіональному рівні. У свою чергу, врахування широкого спектру методологічних поглядів на проблему є основою застосування різностороннього інструментарію просторового планування та управління еколого-економічними системами регіонів.

Виклад основного матеріалу. У логіко-методологічному дослідженні історії науки в якості еталону використовується фізика, як галузь, що має усі ознаки розвиненої у теоретичному відношенні науки і, разом з тим, володіє чітко вираженим емпіричним базисом. Російський дослідник В. С. Стьопін вважає справедливим перенесення тенденцій розвитку методології природничих наук на інші сфери наукового пізнання, у тому числі на суспільно-гуманітарні науки.

Науковець виділяє три історичних типи розвитку науки або, як він їх називає, три типи наукової раціональності: класичну, некласичну та постнекласичну науку [12]. Кожний тип характеризується особливим станом наукової діяльності, що описується своєрідним співвідношенням «суб'єкт — засоби — об'єкт». При цьому поняття суб'єкта також включає ціннісно-цільові орієнтири діяльності, знання та вміння застосовувати методи.

Класичний тип наукової раціональності (VII—поч. XX ст.) концентрує увагу на об'єкті дослідження, вивченні першопричин його функціонування та розвитку, намагаючись елімінувати усе, що стосується суб'єкта, засобів та операцій його діяльності. Метою наукових пошуків є отримання об'єктивно-істинного знання про світ. Український учений у галузі територіальної економіки та географії промисловості В. І. Захарченко показує, що у територіальних дослідженнях у рамках методології класичної науки в центр уваги ставився аналіз покомпоненого опису території і робилися певні спроби встановити причинні зв'язки між розміщенням об'єктів та особливостями певних місць (теорія промислового «штандарту» А. Вебера) [6, с. 21—22].

Некласична (або модерністська) раціональність сформувалася на початку XX ст. Як фундаментальні засади пізнання дійсності модернізм висував три принципи: раціоналізм, об'єктивізм і прагматизм. Причому, з очевидним приматом останнього. Модерністською установкою цього періоду став антропоцентризм: люди-

на (суб'єкт) ставилася в центр світу (об'єкт). Вважалося, що її основне завдання — перетворити світ задля задоволення своїх потреб. У гносеологічному плані модернізм багато уваги приділяв пошуку причинних зв'язків і найвищим його досягненням став *системний підхід*, що виник на базі загальної теорії систем, розробленої Л. фон Берталанфі у 50-х роках ХХ ст. Таким чином, набула визнання тенденція досліджувати системи як цілісність, а не як конгломерат окремих частин [6, с. 22—23].

Системний підхід знайшов широке застосування і у регіональній науці. На основі системних міркувань В. А. Поповкін приходить до висновку, що регіон становить цілісність власне природного середовища, матеріального, середовища, створеного людиною, і соціуму, а також, що «різні типи регіонів формуються та існують завдяки певним типам взаємозв'язків між цими трьома середовищами». Тобто регіони — це «специфічні триєдності» [5]. Російські науковці В. Н. Лексін та А. Н. Швецов розглядають територію як сукупність частин соціального, природно-ресурсного та інших потенціалів держави, що просторово співпадають, по відношенню до якої (сукупності) можна здійснювати відповідні регулятивні дії як з боку держави, так і з боку органів влади чи самоврядування цієї території. Дослідники стверджують, що практично усі сучасні територіальні утворення є своєрідним типом системно-конгломератних структур (системність — виявляється як природний процес, а конгломерат — штучне утворення елементів) [8, с. 25].

М. І. Долішній у якості конкретного об'єкта регіональної науки розглядає територіальну суспільну систему як систему, де головними елементами є частина суспільства та територія, оконтурена політико-адміністративними кордонами з системоформуючим центром, представленим політико-адміністративним центром [14, с. 9].

Наприкінці ХХ ст. виникли принципово нові тенденції розвитку наукового знання, які призвели до відтворення загальнонаукової картини світу як цілісної системи наукових уявлень про природу, людину, суспільство. Ця система уявлень, що формується на принципах глобального еволюціонізму, стає фундаментальною дослідницькою програмою науки та засвідчує початок нового історичного етапу її розвитку — постнекласичного [13].

Постнекласична раціональність (або постмодернізм) виходить з цілісності суб'єкт-об'єктних відносин. А ключовим моментом його раціональності є визнання того, що світ (об'єкт) не є призначенням, «служницею» людини. Тому слід відкинути уявлення

про людину як господаря Всесвіту, зрозуміти, що вона істота не штучна, яка домінує над природою, а частина її, міцно вкорінена у світові процеси й залежна від них. Людина своєю діяльністю порушує самоорганізацію природи, тому між ними виникає конфлікт. У зв'язку з цим істотним моментом постмодернізму є усвідомлення глобального взаємозв'язку живої й неживої природи, сприйняття світу як єдиного цілого [6, с. 23].

Основною методологією постмодернізму стає *синергетичний підхід*, який логічно розвиває та доповнює системний. Цей підхід спирається на філософсько-методологічні принципи саморуху та системності, які пов'язують причини функціонування і, особливо, розвитку систем з їх внутрішнім потенціалом, що індукується взаємодією елементів усередині них самих. У результаті на перший план висувається вивчення динаміки нестійких, нерівноважних систем, що самоорганізуються [6, с. 23—24].

На базі синергетичного підходу як загальнонаукового в конкретних науках формуються свої підходи та концепції, що мають парадигмальне значення. В економіці до них можна віднести концепцію «м'якої» системної методології, синергетичну економіку, інституціоналізм. У регіональній науці — теорію просторового розвитку територіальних систем. Її базові постулати виходять з того, що системи, які самоорганізуються, утворюють певні просторові структури. Синергетична інтерпретація територіальних систем передбачає певну декомпозицію системи — на просторово чітко виражені частини [6, с. 25—27]. Методологія просторового аналізу має свою специфіку, яка полягає у тому, що забезпечується можливість цілісного огляду досліджуваного явища одночасно за багатьма напрямками, включаючи духовний, культурний, соціальний та природний світ життєдіяльності людини.

Як же пояснюють категорію простору сучасні науковці? За Р. Барром, економічний простір, у вузькому сенсі, — це периметр дії й впливу економічної одиниці, а у широкому, — це система відношень, що складає суть існування цієї одиниці. Ф. Перру розглядає економічний простір як: 1) зміст плану (програми); 2) гомогенний ансамбль, що належить одній системі цін; 3) поле сил, що формується полюсами зростання [6, с. 35]. Економічний простір, за визначенням І. К. Бистрякова та Л. Г. Чернюк, — це сукупність економічних відносин, що формуються на основі єдиних правил їхнього регулювання й розвиваються на території, яка не має внутрішніх економічних меж для переміщення робочої сили, капіталів, товарів і послуг; економічний простір є територіальною основою функціонування економічних процесів [1].

А. Г. Гранберг визначає економічний простір як насичену територію, що включає множину об'єктів та зв'язків між ними: населені пункти, промислові підприємства, господарські освоєні та рекреаційні площі, транспортні та інженерні мережі, які характеризуються такими параметрами: густина, розміщення, пов'язаність. Економічна відстань (між елементами простору) вимірюється транспортними витратами та трансакційними витратами [4, с. 25].

Проведена характеристика тлумачення категорії «економічний простір» різними науковцями налаштовує на ряд підсумків:

— просторовий підхід розглядає кожен елемент економічної системи не як дискретний об'єкт, а як об'єкт плюс поле, на яке поширюється його діяльність;

— простір насичений численними взаємозв'язками між учасниками економічних відносин, локалізованими у різних точках цього простору;

— локалізація об'єктів у просторі визначається не лише географічним місцем розташування на території, а й координатами об'єкта у інформаційному, правовому, соціальному, інноваційному просторі.

Для визначення процесу формування бажаних параметрів простору у науковій та практичній діяльності використовується категорія «просторовий розвиток». І. К. Бистряков та Л. Г. Чернюк стверджують, що просторовий розвиток означає комплекс організаційних дій по управлінню елементами та зв'язками території, систему дій і політик спрямованих на оптимізацію просторових змін [1]. Близькою за суттю до категорії «просторовий розвиток» є категорія «територіальний розвиток». В. Н. Лексін та А. Н. Швецов під територіальним розвитком розуміють такий режим функціонування територіальної системи, який орієнтований на позитивну динаміку параметрів рівня та якості життя населення, що забезпечена стійким, збалансованим та взаємонеруйнуючим відтворенням соціального, господарського, ресурсного та екологічного потенціалів території. Стійкість передбачає тривалість збереження умов для відтворення потенціалу території (його соціальної, природно-ресурсної, екологічної, господарської та інших складових) в режимі збалансованості та соціальної орієнтації. Збалансованість — це особлива пропорція для кожної регіональної системи складових її потенціалу [8, с. 27].

Н. В. Павліха у своїх дослідженнях застосовує просторовий аналіз до вивчення концепції сталого розвитку і зокрема її реалізації на регіональному рівні та розглядає поняття «сталий просторовий розвиток». Сталий просторовий розвиток визначається

як динамічний процес забезпечення ефективної ієрархічної взаємодії та зміни концентрації функцій соціальних, економічних, екологічних, інноваційних, інформаційних елементів (підсистем) простору життєдіяльності людей для повного та доступного для всіх верств нинішнього та майбутнього поколінь людей задоволення їхніх різноманітних потреб в межах певного формату простору, до різновидів якого можна віднести локальний, мікро-, мезо- та макрорегіональний простори [10, с. 10].

Наведені визначення просторового (територіального) розвитку характеризують його як процес коригування просторових пропорцій в напрямку їх оптимізації, збалансування з метою забезпечення відтворення потенціалу території та задоволення потреб населення.

Завершимо огляд етапів розвитку наукового знання важливим зауваженням В. С. Стьопіна про те, що поява кожного нового типу раціональності не відкидає попереднього, а лише обмежує сферу його дії, визначаючи можливість його застосування до певних типів проблем [13].

Які ж практичні рекомендації висуваються в рамках відповідних історичних типів розвитку наукового знання, зокрема рекомендації щодо просторового планування та управління?

У радянській регіональній теорії і практиці інструментами управління еколого-економічними системами слугували: теорія енерговиробничих циклів М. М. Колосовського, концепція ресурсних циклів І. В. Комара, територіальні комплексні схеми охорони природи (ТерКСОП), територіальні виробничі комплекси (ТВК). У західних країнах у цей час активно впроваджувались басейновий підхід та ландшафтне планування до управління природокористуванням.

На початку 1990-х років втіленням об'єктивної тенденції мезоінтеграції, а не продуктом надуманого експерименту, стала «хвиля» кластеризації, що охопила більшість західних країн і поступово поширюється на пострадянському просторі. Під *кластером* розуміють мережу незалежних виробничих сервісних фірм, включаючи постачальників, творців технологій та ноу-хау (університети, науково-дослідні інститути, інжинірингові центри), ринкових інститутів (брокери, консультанти) і споживачів, що взаємодіють один з одним в межах єдиного ланцюга створення вартості. На сучасному етапі кластери є широко визнаним інструментом регіонального розвитку й підвищення конкурентоспроможності [7, с. 115—116]. Ключовою відмінністю кластерів від ТВК є принципи добровільності та взаємовигоди під час інтеграційних процесів на регіональному рівні.

Досліджуючи економіко-інституціональне забезпечення еколого-орієнтованого розвитку регіонів Ю. І. Бистрякова пропонує модель територіального еколого-економічного кластеру (ТерЕ-ЕК). ТерЕЕК — це складний, еволюціонуючий, багаторівневий комплекс виробничих факторів, взаємодіючих у конкретному природному середовищі й соціальних умовах території в певному часі, в рамках якого неперервність еколого-орієнтованих відтворювальних процесів забезпечується за рахунок створення інституційних умов щодо ефективного обігу природного капіталу [2, с. 10]. ТерЕЕК розглядається як інструмент впорядкування регіонального простору в напрямку узгодження екологічних та економічних цілей розвитку території.

Ще одним сучасним інструментом еколого-орієнтованого регіонального розвитку є *територіально-просторове планування*. Воно покликане забезпечити більш раціональну організацію використання земель та зв'язок між видами землекористування, збалансованість потреб розвитку та необхідності охорони навколишнього середовища і досягнення соціальних та економічних цілей. Територіально-просторове планування, будучи значною мірою функцією держави, включає заходи з координації для більш рівномірного розподілу економічного розвитку на певній території, який у іншому випадку відбувався б лише під дією ринкових сил. Воно є важливим інструментом забезпечення сталого розвитку та підвищення якості життя [15].

Одним із засобів екологічного просторового впорядкування території є розробка та впровадження *екологічної мережі*. У 90-х роках ХХ століття була озвучена неефективність існуючої моделі охорони навколишнього природного середовища, яка існувала у формі заповідників та інших охоронних територій. Ці території мали вигляд «екологічних острівців», відірваних один від одного і від зовнішнього оточення. Натомість було запропоновано просторово поєднати охоронні території за допомогою створення екологічної мережі. Регіональна екологічна мережа є складовою національної екомережі, яка, у свою чергу, входить до мережі міжнародного рівня. Таким чином утворюється своєрідний екологічний каркас території, який може служити основою подальшого просторового планування життєдіяльності суспільства в умовах збереження біологічного і культурного різноманіття, слідування принципам концепції сталого розвитку [9; 12].

Висновки та перспективні напрями досліджень. Огляд інструментів управління природокористуванням на регіональному рівні засвідчує, що практика регулювання віддзеркалює тенденції

розвитку теоретичного знання. Такі інструменти як концепція ресурсних циклів, басейнові проекти, ТерКСОП розглядають об'єкт управління як систему, тому регулюючий вплив здійснюється з врахуванням внутрішньосистемних та міжсистемних взаємозв'язків. Більш сучасні інструменти — просторове планування, кластери, екологічно мережа є результатами розвитку синергетичного підходу, оскільки враховують здатність систем до самоорганізації, принцип емерджентності. У подальших наукових розробках напрацьовані здобутки теоретико-методологічної бази регіональних еколого-економічних досліджень слід застосовувати для вирішення конкретних практичних завдань просторового планування та розвитку.

Література

1. *Бистряков І.К.* Економічний простір: аспекти методологічного визначення / І.К. Бистряков, Л.Г. Чернюк; за заг. ред. д-ра екон. наук проф. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. — К.: РВПС України НАН України, 2006. — 56 с.
2. *Бистрякова Ю.І.* Економіко-інституціональне забезпечення еколого-орієнтованого розвитку регіонів: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.06 / Ю.І. Бистрякова. — К., 2008. — 21 с.
3. *Возна Л.Ю.* Основні суперечності та перспективи використання соціально-економічного потенціалу регіонів України // Стратегічні пріоритети. — 2009. — №1. — С. 167—174.
4. *Гранберг А.Г.* Основы региональной экономики: Учебник для вузов / А.Г. Гранберг. — М.: ГУВШЭ, 2000. — 495 с.
5. *Долішній М.І.* Регіональна політика на рубежі ХХ—ХХІ століть: нові пріоритети [Електронний ресурс]. — Режим доступу: irg.org.ua/publication/dol_mon.pdf.
6. *Захарченко В.І.* Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України / В.І. Захарченко. — Вінниця: Гіпаніс, 2004. — 547 с.
7. *Костриця М.М.* Сільський туризм: теорія, методологія, практика (етноісторичний туристичний кластер «Древлянська земля»): Монографія / М.М. Костриця; за наук. керівництвом і заг. ред. проф. Є. І. Ходаківського, проф. Ю. С. Цал-Цалка. — Житомир: ЖДТУ, 2006. — 196 с.
8. *Лексин В.Н.* Государство и регионы: Теория и практика государственного регулирования территориального развития / В.Н. Лексин, А.Н. Швецов. — М.: Издательство ЛКИ, 2007. — 368 с.
9. Методичні рекомендації щодо розроблення схем регіональної екомережі / [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://necu.org.ua/upl/metodyka10_ekomerezh.pdf

10. *Павліха Н. В.* Організаційно-інституційні засади сталого просторового розвитку регіону: теорія, методологія, механізми: автореф. дис.... док. екон. наук: 08.00.05 / Н.В. Павліха. — Львів, 2007. — 39 с.

11. *Плякин А. В.* Пространственная экономическая трансформация региональной природно-хозяйственной системы: структура и механизм реализации / А.В. Плякин. — Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2006. — 364 с.

12. Севильская стратегия для биосферных заповедников [Электронный ресурс]. — Режим доступа:

www.unesco.org/mab/doc/brs/sevilleRu.pdf.

13. *Стёпин В. С.* Теоретическое знание (структура, историческая эволюция) [Электронный ресурс]. — Режим доступа :

<http://www.philosophy.ru/library/stepin/index.html>.

14. Територіальна суспільна система як об'єкт дослідження регіональної економіки України / М. І. Долішній [та ін.] // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональні суспільні системи (Збірник наукових праць). Вип. 3 (XLVII) / НАН України. Інститут регіональних досліджень. Редкол.: відповідальний редактор академік НАН України М. І. Долішній. Частина 1. — Львів, 2004. — С. 3—14.

15. Территориально-пространственное планирование — Ключевой инструмент развития и эффективного управления с уделением особого внимания странам с переходной экономикой. — Нью-Йорк и Женева: ЕЭК ООН, 2008.

Стаття подана до редакції 24.10.2011

УДК 546. 15:631.4(574.4)

А. Т. Садвакасова, магістр,
препод. кафедри туризму і журналістики,
Університет іноземних мов і делової кар'єри
г. Алматы

ЙОД В ПОЧВАХ И РАСТЕНИЯХ УРДЖАРСКОГО РАЙОНА ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

АННОТАЦИЯ. В статье приведены результаты изучения содержания валового йода в почвах и растениях, произрастающих на территориях Урджарского района. Определенное сочетание свойств почвы и самого элемента создают условия, способствующие большему или меньшему содержанию его в почве. Содержание и распределение йода в изученных почвах зависели от количества в них гумуса, реакций среды, гранулометрического состава. В результате исследования выявлены растения-концентраторы йода: